

R E P U B L I K A S I Ó S T R

PAMIĘTNIK TEATRALNY 2020/3 (275)
ISSN 0031-0522, e-ISSN 2658-2899
INSTYTUT SZTUKI PAN
DOI: 10.36744/pt.27

Dorota Samborska-Kukuć

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 000-0002-1943-6694

TAJEMNICE BIOGRAFII ANNY LAMPEL

The Secrets of Anna Lampel's Biography

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest Annie ze Stieglerów Lampel, aktorce pochodzenia austriackiego, występującej na scenie przez dwie ostatnie dekady XVIII wieku. Od 1789 grała w teatrze lwowskim, najpierw Franza Bulli, potem Wojciecha Bogusławskiego, z którym była też związana prywatnie. Kiedy w 1799 opuścił Lwów, pojechała za nim do Warszawy. Zmarła w 1800 w Kaliszu, a okoliczności jej śmierci nie są znane. Wzmianki o artystce pojawiają się w publikacjach Jerzego Gota (*Na wyspie Guaxary*, 1971) i Zbigniewa Raszewskiego (*Bogusławski*, 1982). Dotychczasowe ustalenia biograficzne uporządkowano i uzupełniono informacjami m.in. z metrykaliów, przywołano akt zgonu artystki, skomentowano mowę funeralną księdza Jana Dębskiego. Odnaleziony akt zgonu Ewy Lampel, zmarłej w 1855 w Warszawie, urodzonej w 1800 w Kaliszu, skłania – zwłaszcza w połączeniu z sugestiami Raszewskiego – do postawienia hipotezy, że była ona dzieckiem Anny Lampel i Bogusławskiego, a matka zmarła w połogu.

Słowa kluczowe: Anna Lampel, Wojciech Bogusławski, teatr we Lwowie 1789–1799

Abstract: This article is devoted to Anna Lampel née Stiegler, a theatre actress of Austrian origin, active on stage in the last two decades of the 18th century. From 1789, she performed in Lviv theatres, first under Franz Bulla, then under Wojciech Bogusławski, with whom she had a relationship. When Bogusławski left Lviv in 1799, she followed him to Warsaw. She died in 1800 in Kalisz; the circumstances of her death remain unknown. Lampel is mentioned in publications by Jerzy Got (*Na wyspie Guaxary*, 1971) and Zbigniew Raszewski (*Bogusławski*, 1982). The article takes previous biographical findings and supplements them with information from archive records. The author refers to Lampel's death certificate and offers a commentary on the funeral speech by Father Jan Dębski. Based on the newly found death certificate of Ewa Lampel, who was born in 1800 in Kalisz and died in 1855 in Warsaw, the author puts forth the hypothesis – corroborated by Raszewski's suggestions – that Ewa was the child of Anna Lampel and Bogusławski, and that her mother died in childbirth. (*Transl. Z. Ziemann*)

Keywords: Anna Lampel, Wojciech Bogusławski, Lviv theatre 1789–1799

O Annie Lampel¹, aktorce austriackiego pochodzenia, od roku 1795 związanej z teatrem Wojciecha Bogusławskiego, stosunkowo niewiele wiadomo. Najwięcej informacji o niej podał Jerzy Got², czerpiąc między innymi z doniesień teatralnych brneńskiego „Allgemeines Europäisches Journal” oraz drobnych ustaleń poprzedników, a także Stanisław Kaszyński, który opublikował treść aktu jej zgonu³. Dzięki portretowi Marcella Bacciarellego, przedstawiającemu kobietę leżącą z puttem gaszącym pochodnię życia, wiemy, jak wyglądała: była brunetką o łagodnych rysach, wyrazistych oczach, jasnej karnacji i dość pulchnej sylwetce⁴. Bogusławski poznał Annę Lampel we Lwowie w 1795, ale intymniejsza relacja pomiędzy nimi zawiązała się zapewne trochę później (Got wskazuje na jesień roku następnego⁵). Była ona już wówczas wdową po aktorze, zmarłym w 1792 we Lwowie Józefie Lamplu⁶; autor *Krakowiaków i górali* miał za sobą co najmniej dwa romanse: z Salomeą Desznerówną (Teschnerówną) i Marianną z Marunowskich Pierożyńską. Lampel była najprawdopodobniej bezdzietna, na progeniturę Bogusławskiego zaś składała już czwórka potomstwa. Ich związek – jak nietrudno się domyślić – miał posmak skandalu.

¹ W listach Bogusławskiego nazwisko występuje konsekwentnie jako Lampell, zob. *Korespondencja Wojciecha Bogusławskiego*, zebrał i objaśnił S. Schnürr-Peplowski, „Tygodnik Ilustrowany” 1895 nr 34, s. 116 i następane.

² J. Got, *Na wyspie Guaxary. Wojciech Bogusławski i teatr lwowski 1789–1799*, Kraków 1971, s. 38–40, 160–175. O Annie Lampel zob. też Z. Raszewski, *Bogusławski*, Warszawa 1982, s. 342–347, 351–352.

³ *Teatralia kaliskie. Materiały do dziejów sceny kaliskiej (1800–1970)*, wybór, oprac. i wstęp S. Kaszyński, Łódź 1972, s. 163–167.

⁴ Portret ten zidentyfikował Raszewski, zestawiając różne źródła, idem, *Zidentyfikowany obraz Bacciarellego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1967 nr 2, s. 191–196; przedruk: idem, *Bogusławski zakochany*, [w:] idem, *Trudny rebus. Studia i szkice z historii teatru*, Wrocław 1990, s. 153–162.

⁵ J. Got, op. cit., s. 156.

⁶ Według wykazów w „Taschenbuch für die Schaubühne” Carla Ettingera Józef Lampel zmarł we Lwowie w 1792, por. „Theaterkalender: auf das Jahr 1799”, s. 196, zob. też C. Schmitt-Maass, *Fénelons „Télémaque” in der Deutschsprachigen Aufklärung (1700–1832)*, Berlin 2018, s. 873. Nie udało się odszukać jego aktu zgonu w lwowskich parafiach rzymskokatolickich (J. Got twierdzi, że Lampel był katolikiem, idem, op. cit., s. 39), są one jednak niekompletne.

Portret Anny Lampel Marcella Bacciarellego, 1801/1802, Muzeum Narodowe w Warszawie.
Fot. Piotr Ligier, Cyfrowe MNW

Hanna Małkowska z Kozłowskich, praprawnuczka ojca sceny polskiej, przywołała w swoim pamiętniku opowieści pochodzące z rezerwuaru pamięci rodzinnej, a zapewne i ustalenia Gota, i tak w skrócie opisała relacje Bogusławskiego z Lampel:

niewierny amant nawiązał we Lwowie nowy romans z niemiecką aktorką Anną Lampel, która rzuciła dla niego niemiecką scenę, ruszyła z nim razem w teatralne peregrynacje, kochająca i oddana, prawdopodobnie pomagała Bogusławskiemu w pertraktacjach z władzami pruskimi. Oczywiście po wyjeździe ze Lwowa nie występowała na scenie; zmarła nagle w czasie teatralnej wędrowki w Kaliszu w 1800 roku. Ciekawe, że społeczeństwo kaliski tłumnie uczestniczyło w pogrzebie, a ks. Nepomucen Dębski wygłosił nad grobem piękną mowę⁷.

Zanim Anna i Józef Lamplowie przybyli w maju 1789 do Lwowa, działali w antrepryzach Schmällöggerów oraz Heinricha Franza Bulli. Jak pisze Got, w sezonie 1785/86 małżeństwo przyjechało do Temeszwaru (Timișoary), wcześniej zaś występowali w Nagyszombat (Trnawie), Kassie (Koszycach), Peszcie

⁷ H. Małkowska, *Teatr mojego życia*, Łódź 1976, s. 15.

i Budzie. Aktywność teatralna Lamplów (lub tylko Anny) rozpoczęła się prawdopodobnie na początku lat osiemdziesiątych. W sezonie 1787/88 uchodziła już za aktorkę popularną i zasłużoną; w styczniu 1789 odbył się w Peszcie jej benefis z tragedią Augusta Meissnera *Bianca Capello*, w której w tytułowej roli wystąpiła zapewne sama Anna. Wnosić więc wypada, że uczczono tą uroczystością jakiś dłuższy okres jej działalności artystycznej. Anna Lampel była długo ulubienicą publiczności, grywała role amantek i role tragiczne, Szekspirowską Lady Makbet, Rosamundę w *Abellinie* Heinricha Zschokke, Luizę w *Intrydze i miłości* Friedricha Schillera, Korę w *Hiszpanach w Peru* Augusta Kotzebuego, Katinkę w *Dziewczynie z Marienburga* Franza Krattera. Zbigniew Raszewski pisze, że „głos miała niski, altowy i śpiewała także w operach”⁸, języka polskiego nie znała. W końcu 1792 nie wyjechała z teatrem Bulli do Warszawy, ale została we Lwowie. Czy właśnie wtedy umierał jej mąż? A może rozstanie z Bullą było konieczne z innych przyczyn (posądzano tych dwoje o romans i obwiniano Annę o rozbicie małżeństwa Bullów)? Tak czy owak, po przybyciu Bogusławskiego do Lwowa Bulla prosił go o przedłużenie kontraktu zwłaszcza z Anną Lampel⁹.

Zapewne wskutek podejrzeń o nazbyt osobiste stosunki z Bogusławskim, jak również zawiści – Anna Lampel była piękna i uzdolniona – a być może i intryg zazdrosnej ze zrozumiałych powodów Pierożyńskiej, aktorka miała wrogów. Jerzy Got opisuje obszernie serię złośliwych, nie zawsze merytorycznych i nie zawsze sprawiedliwych recenzji jej występów, świadczących o wrogim nastawieniu części krytyków. Zwracano uwagę – w celu jej dyskredytacji – między innymi na „polowanie na główne role” mimo nieadekwatności do wieku, podnoszono również przesadnie walory gry jej zawodowych rywalek, Anny Dahlberg, a także nieznaney z imienia Müllerowej (żony Georga). Kampania ta ustała, przecięta radykalnymi decyzjami personalnymi Bogusławskiego, przede wszystkim zwolnieniem Müllerowej, a może nawet obojga małżonków Müllerów¹⁰. Nie oznaczało to jednak wyciszenia i spokoju; niechęć zespołu i publiczności Lwowa potęgowała atmosferę skandalu obyczajowego towarzyszącą związkowi dyrektora teatru z aktorką-wdową. Wprawdzie oboje byli stanu wolnego (Bogusławski ożenił się dopiero w 1823, sześć lat przed śmiercią), ale opinia publiczna, wskutek zobowiązań Bogusławskiego wobec przebywającej zresztą we Lwowie Pierożyńskiej, oceniła ten romans jako naganny¹¹.

⁸ Z. Raszewski, *Bogusławski*, op. cit., s. 342.

⁹ Ibidem.

¹⁰ J. Got, op. cit., s. 162–176.

¹¹ Ibidem, s. 158–159. Got zauważa, że niektóre fragmenty wystawianych w tym czasie sztuk (zwłaszcza *Spazmów modnych*), a także poruszane w dramach kwestie przesądów społecznych stojących na drodze zakochanym, stanowiły rozpoznawalne aluzje do rzeczywistości.

Gdy w maju 1799 Bogusławski opuścił Lwów, Anna Lampel (przed 27 sierpnia¹²) przyjechała za nim do Warszawy¹³. Musiała wiązać z Bogusławskim poważniejsze nadzieje, skoro zdecydowała się wspierać go materialnie, nie wahała się zastawić w lombardzie nawet rzeczy osobistych, medalionu i złotych pierścionków¹⁴, by ratować upadające finanse ukochanego. „W Warszawie na pewno czuła się trochę obco – diagnozuje jej sytuację emocjonalną Got. – Nie grała w teatrze – niemieckiego nie było w Warszawie, w polskim na przeszkodzie stała kwestia języka, a pewnie i opór zespołu...”¹⁵ Pomagała następnie Bogusławskiemu w realizacji przedsięwzięć teatralnych w Wielkopolsce. Latem 1800, podczas krótkich, miesięcznych występów jego teatru w Kaliszu, Anna Lampel niespodziewanie umarła. Z pewnością nie występowała na scenie, skoro nie znała języka, a więc tylko towarzyszyła ukochanemu. Jej śmierć nastąpiła mniej więcej po trzech tygodniach pobytu w Kaliszu¹⁶. Bogusławski wyprawił Annie prawdziwą *pompa funebris*¹⁷ z egzekwiami oraz mową pogrzebową (ułożoną i podyktowaną zapewne przez niego samego¹⁸) benedyktyna Jana Nepomucena [Adriana] Dębskiego. Oracja ta została dwukrotnie wydana drukiem „na żądanie publiczności”¹⁹ i zawierała znamienne, wynikający może nie tylko z konwencji, *passus*, jakby wprost skierowany do wrogów zmarłej:

Nie sądziła [...] źle o nikim, nie szarpała cudzej sławy, nie zazdrościła nikomu, miała serce pełne czułości; nie obraziła zatem niczym i Boga, bo szanowała ludzkość; a rzetelnie mówiąc: Boga tylko w bliźnim kochała²⁰.

Jakkolwiek zabrzmiało to makabrycznie, za sprawą Bogusławskiego przed oczyma licznie zgromadzonego tłumu kaliszan odbył się ostatni spektakl z udziałem

¹² Wynika to z listu Bogusławskiego do Tomaszewicza, zob. *Korespondencja Wojciecha Bogusławskiego*, op. cit., nr 37, s. 166.

¹³ J. Elsner, *Sumariusz moich utworów muzycznych: z objaśnieniami o czynnościach i działaniach moich jako artysty muzycznego*, przeł. K. Lubomirski, oprac. A. Nowak-Romanowicz, Warszawa 1957, s. 100.

¹⁴ *Korespondencja Wojciecha Bogusławskiego*, op. cit., nr 37, s. 154.

¹⁵ J. Got, op. cit., s. 290.

¹⁶ Inauguracja teatru Bogusławskiego odbyła się 2 VIII 1800, wystawiono komedię *Ton wielkiego świata i dobre serce* Friedricha Wilhelma Zieglera, zob. W. Bogusławski, *Dzieje Teatru Narodowego: na trzy części podzielone oraz Wiadomość o życiu sławnych artystów*, Warszawa 1965 (reprint), s. 150.

¹⁷ Zob. H. Nowaczyk, *Świat jest teatrum powszechne*, „Południowa Wielkopolska” 1989 nr 5, s. 9. Tekst zawiera obszerne cytaty z mowy pogrzebowej ks. Dębskiego.

¹⁸ Taką sugestią podaje J. Got, op. cit., s. 291.

¹⁹ J. N. Dębski, *Mowa żałobna na pogrzebie j[ej]m[o]ść pani Anny Lampel [...] miana przez [...] w Kaliszu w kościele X.X. Kanoników Regularnych St. Augustyna dnia 23 sierpnia 1800*, Kalisz [1800]. Wyd. 2. ukazało się we Lwowie w styczniu 1801 wraz z przekładem na j. niemiecki, zob. *Teatralia kaliskie*, op. cit., s. 162.

²⁰ *Ibidem*, s. 12–13.

Anny Lampel. A ponieważ w treści oracji funeralnej księdza Dębskiego znalazły się nie tylko słowa szacunku i uznania dla zmarłej, ale także pochwała teatru jako instytucji służącej pożytkowi publicznemu i poprawie obyczajów, ceremonia ta miała charakter pretekstowej laudacji dla działalności teatralnej w ogóle, co prawdopodobnie nie miało precedensu, zważywszy na ówczesną pogardę dla zawodu aktora. Warto wspomnieć w tym kontekście informację o sposobie zapisu w metryce zgonu Salomei Desznerówny z roku 1806. Znamienne, że ksiądz, sporządzając indeksy do aktów, pominął jej nazwisko, a zamiast niego wpisał: „Salomea Komediantka, szlach., lat mająca 40”²¹. Przykład ten pokazuje, że aktorzy pozostawali anonimowi nawet pośmiertnie.

W archiwach zachował się akt zgonu Anny Lampel sporządzony w parafii św. Mikołaja w Kaliszu w dniu 23 sierpnia 1800. Napisany został bardzo wyraźnymi, wręcz wykaligrafowanymi literami, więc o omyłkę raczej trudno. Treść tego aktu – jak już na początku wspomniano – była publikowana²², godzi się jednak przywołać dokument ponownie w dokładniejszym odczytaniu wraz z udostępnieniem jego faksymile i dodaniem przekładu:

Akt ten brzmi następująco:

G[enero]sa Anna de Szytgler, post fata olim g[enero]si domini Lampell derelicta vidua, theatri comediarum Germanicarum actrix annorum circiter 28, Vienna ex Austria oriunda, inopinata morte die 21 huius mensis obiit, cuius corpus depositum est in sepulchro in medio ecclesiae 23 mensis Augusti²³.

W tłumaczeniu:

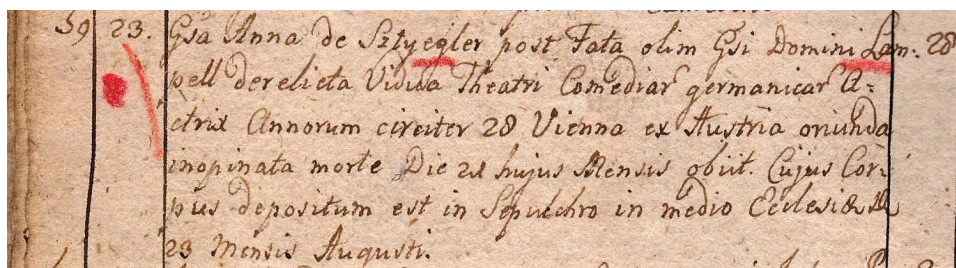
Szlachetnie urodzona Anna ze Stieglerów, wdowa pozostała po szlachetnie urodzonym panu Lampell, aktorka z niemieckiego teatru komediowego, mająca około dwudziestu ośmiu lat, pochodząca z Wiednia w Austrii, umarła niespodziewaną śmiercią w dniu 21 tegoż miesiąca; jej zwłoki złożone zostały w grobie wewnątrz kościoła 23 sierpnia.

Dzięki temu dokumentowi wiemy, że nazwisko rodowe Anny Lampel brzmiało zapewne Stiegler (zapisane jako „Szytgler”) oraz że urodziła się w Wiedniu. Akt potwierdził, że umarła 21 sierpnia (w czwartek), że była wdową i że w chwili zgonu miała około dwudziestu ośmiu lat, a także fakt, że zmarła „niespodziewaną śmiercią”. Łatwo zauważyć, że jej wiek w chwili zgonu został zaniżony.

²¹ Należy jednocześnie sprostować datę, otóż w aktach grodzieńskich widnieje 22 III 1806 (a nie 20) jako dzień śmierci Desznerówny, a 25 III jako dzień pogrzebu, zob. USC Grodno/parafia rzymskokatolicka, akt z roku 1806 bn, k. 315, Lietuvos valstybes istorijos archyvas, fond 604/10, vol. 91.

²² *Teatralia kaliskie*, op. cit., s. 167. Tu też przedruk oracji ks. Dębskiego i próba jej omówienia.

²³ USC Kalisz/parafia św. Mikołaja, akt nr 59 z roku 1800, Archiwum Diecezjalne we Włocławku.

Akt zgonu Anny Lampel, 1800, Archiwum Diecezjalne we Włocławku

Występowała z mężem już w pierwszych latach ósmej dekady XVIII wieku, musiała mieć wówczas – jak przypuszcza Raszewski – co najmniej 18 lat, prawdopodobnie więc przyszła na świat ok. 1765 i była rówieśnicą Pierożyńskiej²⁴, a zatem umarła, mając lat trzydzieści kilka. Kaszyński sugeruje ponadto, że pochówek w podziemiach kościoła, gdzie grzebano zwłoki szlachty, duchownych i obywateli miejskich, mógł zostać wymuszony przez Bogusławskiego, być może nieprawdziwą informacją o szlacheckim pochodzeniu Anny podaną spisującemu akt duchownemu kościoła św. Mikołaja²⁵.

Niepokoją, bo niepokoić muszą, okoliczności śmierci Anny – umarła niespodziewanie nieopatrzona sakramentami. *Inopinata morte* – śmierć nagła może wskazywać na rozmaite powody – ukrytą chorobę, ale też udział czynników zewnętrznych. Czyżby nie była to śmierć z przyczyn naturalnych? *Is fecit cui prodest?* Najwięcej zyskać mogła Pierożyńska, licząca na powrót wiarołomnego kochanka, choć jak się rychło okazało, nadzieje te były płonne. Można sobie wyobrazić, jakie towarzyszyły jej emocje; Pierożyńska, jako matka trojga lub czworga nieletnich dzieci, w tym paroletniego Wojciecha Ignacego, walczyła o ojca swoich dzieci, o jego obecność i wsparcie, także materialne. Bogusławski jednak, utraciwszy Annę, nie wrócił – mimo zobowiązań – do dawnej kochanki, ale związał się dość szybko z inną aktorką, Konstancją Pięknowską (późniejszą Dmuszewską), która w grudniu 1804 urodziła mu syna Stanisława.

Czy po zgonie Anny nie przeprowadzono śledztwa? Czy nie doszukiwano się w nagłej śmierci młodej i zapewne zdrowej kobiety udziału osób trzecich? Na miejscu, w Kaliszu nie było wprawdzie Pierożyńskiej (została we Lwowie, „chora i bez pieniędzy”²⁶, więc zrozpaczona i zdeterminowana), mogły być natomiast jej (i Bogusławskiego) dzieci, czternastoletnia Rozalia i dwunastoletni Teodor, które

²⁴ Z. Raszewski, *Bogusławski*, op. cit., s. 342.

²⁵ *Teatralia kaliskie*, op. cit., s. 166.

²⁶ Z. Raszewski, *Bogusławski*, op. cit., s. 348.

1577. Działosi w Warszawie, dnia szesnastego Sierpnia. Tyżże
 osmset przedziestego piątego roku, ogodzinie dwiunastej
 rano. Stawili się Sądziab Władysław Sądowy, lat pięć-
 dziesiąty i Antoni Szlązak subjekt portotowicy, lat
 dwadziścia trzy laty, w Warszawie kamierzali i owid,
 czyli, że wdanie naszym o górzisze osmiej wiekowem
 umarta Ewa Lampel Panna wyrobnicza, tu wsta-
 szawie, przy ulicy Nalewki pod liczbą Dwa tysiące
 dziewięć trzydziści osm, lat przedziestego piątego
 urodzona w Młociszewie z Augusta i Marianny mat-
 kiników Lampelów. Po przekonaniu się o zejściu Ewy Lam-
 pel. Ale tu stawającym mawstany, którzy wraz z
 nami podpisali Sędziab Alexander i Marię
 Szlązaków i Władysław Szlązaków parafii pańny Marię.
 Sędziab Antoni Szlązak

Akt zgonu Ewy Lampel, 1855, Archiwum Państwowe w Warszawie

już od roku przebywały z ojcem w Warszawie. Czy zabrał je ze sobą do Kalisza? Nazbyt wybujała wyobraźnia kryminalna tu powinna zostać zawieszona, zwłaszcza że mamy do dyspozycji akt zgonu niezamężnej „wyrobniczy” Ewy Lampel, zmarłej przy ul. Nalewki 2238 (tj. 5) w Warszawie 15 listopada 1855, urodzonej w... Kaliszu w roku 1800, identyfikowanej przez zgłaszających Józefa i Antoniego Szlązaków – woźnego sądowego oraz subiekta sklepu złotniczego – jako córka Augusta i Marianny²⁷. Czyżby w roku śmierci Anny ktoś z rodziny jej męża przebywał właśnie w Kaliszu? Czy jest to przypadkowa zbieżność nazwisk, dat i miejsca? A może Ewa Lampel była córką Anny i Bogusławskiego adoptowaną i/lub wychowaną przez krewnych po śmierci matki? Zastanawia też fakt, że aktu urodzenia Ewy Lampel nie ma w żadnej parafii kaliskiej (ani rzymskokatolickiej, ani ewangelickiej). Czy została wpisana zatem w miejscu zamieszkania Augusta i Marianny Lamplów (a może nie Lamplów?²⁸), gdzieś poza Kaliszem? Czyżby więc Bogusławski, pisząc w liście z 26 lutego 1801 do Ottona Vossa o pięciorgu dzieciach, doliczył do Leopolda, Rozalii, Teodora i Wojciecha córkę Ewę?²⁹ Czy zatem motyw z ulubionej sztuki Bogusławskiego *Pustelnik na wyspie Formentera*

²⁷ USC Warszawa/parafia Nawiedzenia NMP, akt 1577 z roku 1855, k. 527, Archiwum Państwowe w Warszawie, sygn. 72/160.

²⁸ Zgłaszający zgon mogli tylko założyć tożsamość nazwiska.

²⁹ Zob. przypuszczenia Z. Raszewskiego, *Bogusławski*, op. cit., s. 610.

Kotzebuego, w której kochanek opłakuje śmierć zmarłej w połogu oblubienicy, wplótł się w realne życie? Tak przecież wystylizowany był pośmiertny portret Anny Lampel i trzy szkice Bacciarellego do tego portretu³⁰. Odpowiedzi na te wszystkie intrygujące pytania muszą – z braku dowodów – pozostać tymczasem w sferze domysłów.

³⁰ Raszewski domniemywa, że Bogusławski wpłynął na Bacciarellego, by ten umieścił na portrecie scenę z *Pustelnika*, zob.: ibidem, s. 159; idem, *Zidentyfikowany obraz...*, op. cit., s. 195. Por. A. Bacciarelli, *Zbiór obrazów i dzieł sztuki Marcellego Bacciarellego*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1996 nr 1, s. 184–186.